

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

В. МОСКАЛЕЦЬ

ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

ПІДРУЧНИК

Київ
Видавництво Ліра-К
2020

**УДК 2:159.9](075.8)
М82**

Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 88496 від 11.05.2019 року.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»
(протокол № 8 від 24 вересня 2019 р.)*

Рецензенти:

І. В. Данилюк – доктор психологічних наук, професор, заслужений працівник освіти України

С. Д. Максименко – доктор психологічних наук, професор, дійсний член Академії педагогічних наук України, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України

І. Д. Пасічник – доктор психологічних наук, професор, заслужений працівник освіти України, Герой України

Москалець В. П.

М82 Психологія релігії [текст]: підручник, 3-тє вид., переробл., доповн / В. П. Москалець. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2020. – 192 с.

ISBN 978-617-7844-50-0

В підручнику з гуманістичних науково-методологічних позицій висвітлено основний психологічний зміст релігійної віри, моралі, культу. Доведено, що первісна магія та анімізм не були власне релігійними феноменами. Обґрунтовано благодатний психопрофілактичний та психотерапевтичний потенціал віри в Бога і гуманістичної релігійної моралі, психорегулятивні механізми та фактори релігійно-культових дійств, зокрема, молитви, сповіді, медитації. Показано, що релігійність – одна з головних рис українського національного характеру. Висвітлено роль Православної церкви України та Української греко-католицької церкви у збереженні й зміцненні української національної самосвідомості.

Для студентів, магістрантів, аспірантів, викладачів психологічних та релігієзнавчо-філософських спеціальностей, психологів-практиків, психотерапевтів, для усіх, хто цікавиться проблематикою смислу життя людини (екзистенційною).

УДК 2:159.9](075.8)

ISBN 978-617-7844-50-0

© В. Москалець, 2020

© Видавництво Ліра-К, 2020

ЗМІСТ

Екзордіум (Переднє слово)	5
---------------------------------	---

Нарація (Виклад навчального матеріалу)

Розділ 1. ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ ЯК ГАЛУЗЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

1.1. Предмет психології релігії	6
1.2. Методи психології релігії	9
1.3. З історії становлення та розвитку психології релігії	12

Розділ 2. ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЙНОЇ ВІРИ

2.1. Основний психологічний зміст нерелігійної та релігійної віри	22
2.2. Мотивація віри в Бога	26
2.3. Індивідуальний релігійний досвід. Навернення	45
2.4. Вплив сім'ї на формування релігійності неповнолітніх. Вікові особливості релігійності	54
2.5. Типи віри в Бога і типи релігійності особистості	58
2.6. Основні психологічні особливості нетрадиційних культів (сект)	63
2.7. Гуманістичні й авторитарні релігії та конфесії	69
2.8. Благодатний психопрофілактичний і психотерапевтичний потенціал гуманістичної релігії	74

Розділ 3. ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЙНОЇ МОРАЛІ

3.1. Основний психологічний зміст моралі, моральності та духовності особистості	87
3.2. Психологічні аспекти християнської моралі	94
3.3. Психологія «розумного егоїзму» з позицій християнської моралі	96
3.4. Основний психологічний зміст моралі іудаїзму, ісламу, буддизму	99

Розділ 4. ПСИХОЛОГІЯ МАГІЇ ТА АНІМІЗМУ

4.1. Психологічні основи первісної магії	105
4.2. Основний психологічний зміст анімізму	111

4.3. Психологія утворення анімістично-магічних комплексів та їх трансформації в релігійні уявлення і культ	114
--	-----

Розділ 5. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КУЛЬТОВОГО ЕЛЕМЕНТУ РЕЛІГІЇ

5.1. Основний психологічний зміст релігійного культу	125
5.2. Психологія співвідношення морально-етичного вчення та культу у християнстві	127
5.3. Соціально-психологічні механізми релігійно-культових відправ	130
5.4. Психорегулятивний потенціал релігійно-культової символіки та релігійно-культового мистецтва	136
5.5. Емоційна динаміка психіки віруючих у процесі культових дійств	141
5.6. Психологічні аспекти сповіді й молитви	143
5.7. Психологічні особливості релігійної медитації	147

Розділ 6. РЕЛІГІЙНІСТЬ ЯК РИСА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

6.1. Чинники релігійності як риси українського національного характеру	152
6.2. Гуманістичний тренд релігійності українства	158
6.3. Роль Української православної та Української греко-католицької церков у збереженні та зміцненні української національної самосвідомості	166
6.4. Психологічні тенденції релігійності в сучасній Україні	170

Конклюдія (Головні висновки)	173
---	------------

Короткий термінологічний словник	177
---	------------

Література	188
-------------------------	------------

«Блажен, хто вірує».

Апостол Павло

«Щоб віра належним чином зцілювала людей, має бути зцілене поняття “віра”».

Пауль Тілліх

Екзордіум (Переднє слово)

Цей підручник можна характеризувати і як гуманістично-психологічну апологію (*грец. apologia – захист, виправдання*) віри в Бога. Але я, його автор, переконаний, що ця апологія неупереджена, об'єктивна, не «притягнута за вуха», не суперечить жодній з наукових психологічних істин, а навпаки, відповідає багатьом з них і розбудована на їх основі. Ця моя переконаність базується на тому, що я протягом багатьох років ставився до Надприродного світу, уособленням якого є Бог, інші надприродні істоти, збільшого як агностик (*грец. a – не і gnosis – знання; разом – недоступний пізнанню*), ніж як віруючий. Тобто, не знав, існують вони чи не існують, переймаються нами, людьми, чи ні, мав щодо цього сумніви. Напевне, це пов'язано з особливостями мого інтелекту, пізнавальну критичність якого «загострили» довгі роки науково-дослідної та викладацької роботи. Відтак, у своїх наукових пошуках в царині психології релігії, яка таємничо вабила й захоплювала мене, відколи себе пам'ятаю, я будь-що намагався бути неупередженим і об'єктивним. Ці пошуки, врешті-решт, привели мене до так званої «віри розумом» (раціональної), тобто, я «додумався» до висновку, що Бог є, любить і охороняє нас, людей. Цей висновок посилює моє давнє палке бажання, яке жевріло попри агностичні сумніви, щиро, «серцем» повірити в Бога, зокрема й тому, що я переконався у неперевершеній цілющій силі такої віри щодо душевного, а відтак соматичного (тілесного) здоров'я людини, людських взаємин і суспільних стосунків. Але й «віра розумом» вберігає і зцілює людські душі.

Нарація (Виклад навчального матеріалу)

Розділ 1.

ПСИХОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ ЯК ГАЛУЗЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

1.1. Предмет психології релігії

Назва вказує, що предметом досліджень психології релігії є психологічні аспекти релігійних феноменів.

Релігія (від лат. *religio* – культ богів, святиня, благочестя, набожність) – світогляд, змістовою основою якого є віра в існування одного Бога чи багатьох богів, інших надприродних істот, здатних істотно, докорінно змінювати перебіг подій у житті людей.

Припущення щодо існування Надприродного світу, Бога та інших надприродних істот, яким абсолютно байдужий земний світ і вони жодним чином не втручаються в його буття, тому що не хочуть або не можуть, є абстракцією, яку можна використати хіба що у науково-теоретичному осмисленні релігійної віри та в гіпотетично-теоретичних конструкціях світобудови (космологічних). Справді, важко уявити, чим ще може зацікавити така абстракція. Кому з людей і навіщо потрібні надприродні істоти, боги, до яких не можна звернутись по допомогу, підтримку, порятунок? Це міркування дозволяє нам вивести мінімум або дедуктивне ядро релігії.

Нагадаємо, що ґрунтовним результатом, а відтак, потужним засобом ефективних наукових досліджень однорідних феноменів є дедуктивна теорія їх семантичного поля. В основі дедуктивної теорії лежить найабстрактніша сутність тих феноменів, які охоплюються нею, – властивість, притаманна їм усім і тільки їм, що й об'єднує їх в одному семантичному полі, істотно відрізняє від усіх інших феноменів і називається *differentia specific* (відрізняльно-специфічна властивість). До прикладу, мінімумом або дедуктивним ядром розмаїтої феноменології усього комплексу економічних наук є товар – продукт, вироблений для обміну або/та продажу.

Дедуктивним ядром або мінімумом, тобто, найбільш істотною, відрізняльно-специфічною (*differentia specific*) властивістю релігії є віра в існування надприродних суб'єктів (істот, сил), спроможних радикально (докорінно) змінювати перебіг усіх процесів у матеріальному світі, навіть всупереч його законам природної зумовленості (детермінації) та причинності (каузальності), котрі можуть допомогти людям вирішити будь-які проблеми та карають за гріхи. Коротко, але дещо спрощено кажучи, це – віра в існування Надприродного, від волі якого цілковито залежить природне (матеріальне).

Вочевидь, що ця найбільш істотна властивість релігії водночас являє собою основний, базовий психологічний зміст релігійної віри або віри в Бога, в богів – у політеїстичних (грец. *poly* – багато і *theos* – бог) релігіях.

Зауважимо, науковими термінами «релігійна віра» та «віра в Бога» можна позначати різні, але ієрархічно взаємопов'язані поняття: перше – більш широке і включає друге як одну з істотних складових. Однак, немає потреби обґрунтовувати диференціацію цих понять у підручнику з психології релігії, щоб не перевантажувати його. Тому в подальшому тексті ці терміни вживаються як синоніми, однак, кожен з них – відповідно до специфічних нюансів змістового контексту позначеного.

Таке визначення дедуктивного ядра релігії та основного змісту релігійної віри однозначно вказує і на її психологічне ядро: це – віра як одне з основних утворень сфери спрямованості психіки суб'єкта (особистості чи групи людей, спільноти). Нагадаємо функції цієї сфери – спрямування, скерування активності, діяльності. Тобто, вона слугує змістовою матрицею мотивації. Її основними утвореннями, окрім віри, є: світогляд, переконання, ціннісні орієнтації.

Це, зокрема, означає, що релігійна віра полягає у психологічно-феноменологічному полі аксіологічної (грец. *akcia* – цінність і *logos* – вчення) або ціннісно-орієнтаційної діяльності. Порівняно з пізнавальною діяльністю, аксіологічна має істотну відрізняльну особливість (*differentia specific*), що, на нашу думку, є достатньо вагомою підставою для виокремлення її як виду поряд з комунікативною, ігровою, пізнавальною і трудовою. Пізнавальна діяльність продукує і передає підростаючим поколінням знання про властивості об'єктів (предметів і явищ). Такі знання є об'єктивними в тому розумінні, що їх зміст не залежить від ставлення до них суб'єктів. До прикладу, тютюновий дим шкодить соматичному здоров'ю людини, незалежно від того, хто і як до цього ставиться.

Аксіологічна діяльність продукує духовні цінності, зокрема релігійні, і оперує ними. Цінності та відповідні їм оцінки й ставлення суб'єктивні в тому сенсі, що можуть бути чи не бути істинними та значущими для суб'єкта (особи чи групи, спільноти) незалежно від того, відповідають вони чи не відповідають доведеним науково та практичним досвідом об'єктивним знанням.

З цього випливає, що *основним критерієм істинності духовних цінностей має бути характер їх впливу на психіку людини, а відтак, на людські взаємини, суспільні стосунки – орієнтують вони на людяність, гуманність, доброзичливість і добропорядність тощо, чи навпаки. Відтак, його можна назвати **аксіологічно-гуманістичним критерієм визначення істинності релігійних вчень***. Він жодним чином не суперечить критерію об'єктивної істинності, а навпаки, органічно узгоджується з парадигмою усіх гуманістично орієнтованих наук та суспільств.

***Парадигма** (грец. *paradeigma* – приклад, взірець) – положення, яке вказує основну, стратегічну мету наукових досліджень, суспільної, політичної діяльності тощо.*

***Гуманізм** (лат. *humanos* – людський, людяний) – в широкому розумінні – це система ідей, вчень, поглядів, які проголошують людину найвищою цінністю на Землі, беззастережно визнають право кожної людини на благополуччя, щасливе життя, реалізацію своїх здібностей, всебічний розвиток і т. ін., а високі моральні принципи свободи, справедливості, рівності перед законом, людяності – найбільш бажаними, ідеальними основами суспільних стосунків і міжособистісних взаємин та основним критерієм оцінки всіх суспільних інституцій.*

Ціннісні орієнтації – інтегруюча базисна структура та визначальна змістова матриця системи ставлень суб'єкта – істотної складової людської свідомості. Нагадаємо, що свідомість людини – це не лише її знання про навколишній світ і про себе в ньому, про своє «Я», а й її ставлення до світу і до себе. Ставлення людини – чисельні й розмаїті. Але всі вони мають один, спільний «корінь» – емоційні переживання, основна модальність (психологічний зміст) яких охоплюється дихотоміями «приємно-неприємно», «насолода-страждання». З емоційного «кореня» ростуть два «стовбури», на яких розростаються чисельні «галузи», «гілки», «гілочки», «листя» усього розмаїття ставлень. «Стовбури» – це моральні та естетичні

позиції суб'єкта. Перші «розгалужуються» у межах дихотомії «добро-зло», другі – «гарне-некрасиве», «прекрасне-потворне».

Ключовим функціональним виявом усіх ставлень є оцінювання з позицій дихотомії «позитивне-негативне». Суб'єкт спрямовує себе до того, що вважає позитивним, тобто, корисним, потрібним, необхідним і/або приємним, прагне долучитись до нього, заволодіти ним тощо. А того, що вважає негативним, тобто, шкідливим, зайвим, загрозовим та/чи неприємним, прагне уникнути, позбутись. Зауважимо, в нашому земному житті не все корисне є приємним, як і не все приємне є корисним.

Аксіологічне тлумачення релігійної віри вказує на основний зміст одного з базових понять психології релігії – «релігійність»:

***Релігійність** – це змістове утворення сфери спрямованості суб'єкта (особистості чи групи), яке надає всім її складовим (вірі, ціннісним орієнтаціям, переконанням, світогляду), а відтак, його мотивації релігійного змісту та скерування.*

Узагальнення наведених міркувань приводить до висновку, що ***предметом психології релігії є психологічні аспекти релігійних феноменів, які полягають у сфері спрямованості людської психіки та аксіологічної (ціннісно-орієнтаційної) діяльності.***

Предмету психології релігії відповідають її методи.

1.2. Методи психології релігії

Найбільш поширеним, а отже, основним методом досліджень психологічних аспектів релігійних феноменів є інтерв'ю. Нагадаємо, що цей метод належить до стратегії самозвіту, сутність якої полягає у вивченні усних та письмових відповідей, розповідей респондентів про те чи інше коло їхніх розумінь, оцінок, ставлень тощо.

***Інтерв'ю** – один з найстаріших і найбільш поширених методів дослідження розумінь і ставлень особистості. В процесі інтерв'ю дослідник задає питання, які його цікавлять, і вислуховує відповіді респондента, а відтак, аналізує та узагальнює їх.*

Інтерв'ю поділяють на *стандартизовані і нестандартизовані*. Американські дослідники називають їх, відповідно, *структуровані і неструктуровані*.